

ЛІТОПИС ТРАГЕДІЇ ХОЛМСЬКО-ПІДЛЯСЬКИХ УКРАЇНЦІВ

Макар Юрій, Горний Михайло, Макар Віталій. Від депортації до депортації: Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915-1947): Дослідження. Спогади. Документи. – Т. 3. – Чернівці: Букрек, 2015. – 960 с.: іл.

Останніми роками в гуманітарних науках спостерігається посилений інтерес до вивчення історії українсько-польських взаємин, проте значній частині відповідних досліджень властивий переважно емпіричний, а то й ідеологізований характер. Все ж накопичений науковцями України і Польщі солідний багаж знань конкретно-історичного характеру дозволяє підійти по-новому до вирішення завдання теоретичного, якнайбільш неупередженого осмислення спільного українсько-польського минулого, часто сповненого трагічних епізодів.

З точки зору «больових точок» національної історії і поточних проблем розвитку Україна має багато спільного з Польщею: обидві країни потребують осмислення і переосмислення своєї історії задля успішної суспільної консолідації, а з іншого боку – для плідної участі у процесах міжнародної, насамперед європейської інтеграції. Нині Польща постійно ініціює заходи, спрямовані на надання допомоги Україні в її спробах збереження територіальної цілісності в умовах кардинальної зміни геополітичної ситуації в Європі та світі в цілому через агресивні дії Росії проти України з 2014 р. і збройного конфлікту на східних теренах нашої держави.

Водночас до сьогодні нагальною залишається проблема різних, часто навіть ворожих підходів до тлумачення вченими двох країн історичного минулого, пов'язаного з добою національно-визвольних змагань в Україні 1917-1920 рр., діяльністю ОУН і УПА, сумнозвісною операцією «Вісла» (1947) тощо. Актуальною є потреба дотримання дуже виважених підходів у виробленні оцінки суперечливих, подекуди дражливих питань історії українсько-польських стосунків, яка нині часто стає полем наукових і суспільних дискусій.

Однією з важливих віх на цьому шляху став вихід друком минулого року вищезазначеного третього тому колективної дослідницької праці вчених Юрія Івановича Макара (доктора історичних наук, професора Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича), Михайла Михайловича Горного (кандидата економічних та історичних наук, м. Львів), Віталія Юрійовича Макара (кандидата політичних наук, доцента Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича). Таким чином, автори завершили дослідницький проект 2011-2015 рр., який мав на меті об'єктивно відтворити складні, часом трагічні періоди в житті холмсько-підляських українців, які стали біженцями в роки Першої світової війни, пережили важкі

й суперечливі міжвоєнні часи і, зрештою, ще до завершення Другої світової війни з волі польського та радянського урядів були змушені покинути рідні землі й стати переселенцями. Це видання є першим в історичній науці України вагомим колективним дослідженням історії українців Холмщини та Підляшшя ХХ - початку ХХІ століть.

Міждержавні переміщення населення, зокрема з українсько-польського прикордоння, є складним аспектом історії Другої світової війни і повоєнного розвитку світу. Всебічне дослідження цієї спільної сторінки історії України й Польщі надзвичайно важливе. За слушним висновком сучасної української дослідниці Т. Пронь, без цього пам'ять про війну та складну історію формування сучасних кордонів України й Польщі не може бути повноцінною [2, с. 92].

Основою цієї колективної праці є корпус найрізноманітніших документів та матеріалів архівосховищ України, Польщі і Канади, а також опубліковані джерела (спогади, матеріали українськомовних періодичних видань відповідного часу та інші). Разом з тим, автори опрацювали значний масив наукової (зокрема зарубіжної) літератури з цієї проблеми.

Перший том присвячено науковому аналізу історії польсько-українських взаємин на Холмщині і півдні Підляшшя, так званого біженства до Росії та депортації до СРСР [1. – Т. 1]. Він включає 12 дослідницьких розділів, які хронологічно охоплюють 1915-1947 рр. У томі висвітлено проблеми виселення українців у біженство вглиб Російської імперії під час Першої світової війни, їх повернення на історичну батьківщину, проживання в умовах Другої Речі Посполитої, трагедії українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни, переселення до УРСР згідно з угодою про обмін населенням, вигнання решти українців в результаті акції «Вісла» на понімецькі землі в межах Польщі. У роботі над цим томом брав участь також історик-краєзнавець Анатолій Салюк, який у подальшому вийшов з авторського колективу.

Другий і третій томи, натомість, включають по два дослідницьких розділи, спогади переселенців, а також інші джерела. У **другому томі** зібрано матеріали, котрі відображають ті обставини, в яких опинилися переселенці, і які визначали їхню подальшу долю, одних вже в Україні, а інших на західних землях Польщі після акції «Вісла» [1. – Т. 2].

Третій том містить матеріали про громадські

організації переселенців та їхніх нащадків в Україні і про сучасне організоване життя переселенців в Україні та в Польщі. Однак буде справедливо зазначити, що насправді йдеться про людей, які у складних умовах взяли за відновлення культурного та громадського життя холмшаків і підляшуків більш як через сорок років після депортації. Таким чином, автори дещо вийшли за межі визначених хронологічних рамок. Проте, як показує аналіз збраного матеріалу, якраз сучасні холмсько-підляські земляцтва демонструють не тільки активну позицію з усіх життєво важливих питань, але й послідовно відновлюють давні традиції громадського життя, вироблені попередніми поколіннями української спільноти в Польщі.

В цьому томі автори зберегли традиційну структуру, добре апробовану у другому томі: перша частина має назву «Дослідницькі роздуми», друга – «Спогади і світлини», а третя – «Документи». Таким чином, читач має змогу не лише зрозуміти ті історичні обставини, в яких функціонували земляцькі організації, особливості та напрями їхньої діяльності, але й, поринувши у спогади учасників громадського руху, пережити неповторне відчуття причетності до цілої епохи. На нашу думку, провідну роль у формуванні підходів до висвітлення історії організованого земляцького руху українців-холмшаків відіграє той факт, що всі три автори є його активними учасниками, а професор Юрій Макар входить до багатьох земляцтв. Акцентуємо, що власне Ю. І. Макар походить із родини депортованих. Більша частина описаних подій відбувалася за безпосередньої участі родини Макарів, які через роки пронесли любов до рідної землі та долучаються до всіх наукових, культурних, духовних заходів, що сприяють збереженню історичної пам'яті. Принагідно відзначимо, що й один із авторів цієї рецензії сповна відчув на собі (як і його сім'я) тягар цих подій та їх наслідків.

Перший розділ першої частини книги *«Громадські організації переселенців та їх нащадків в Україні»* можна вважати новаторським з огляду на те, що нікому до цього часу не вдалося зібрати детальну інформацію про ті земляцькі організації, які активно почали з'являтися наприкінці 80-х рр. ХХ ст. на хвилі піднесення громадської та суспільної активності періоду перебудови. Автори слушно пишуть, що проголошення політики гласності колишні переселенці сприйняли як нагоду не просто заявити про своє існування, але й по крихтах відновлювати історичну пам'ять про втрачену батьківщину.

Опис авторами діяльності холмсько-підляських земляцьких організацій може слугувати своєрідною енциклопедією, яка дає добре систематизовану детальну інформацію про структуру, напрями роботи, її результати і, найголовніше, – про тих людей, які демонструють

впевнений оптимізм щодо необхідності й корисності своєї праці попри значні перепони об'єктивного та й суто людського характеру, докладають значних зусиль для досягнення своєї мети.

Значну увагу у роботі приділено одній із найбільших та найактивніших сьогодні холмських спільнот на Волині. Мова йде про засноване 1990 р. Волинське обласне ветеранське громадсько-культурне товариство «Холмщина» на чолі з журналістом, письменником Миколою Онуфрійчуком. До його розбудови доклалися знані у краї переселенці: письменник і перекладач Віктор Ревуха, професор Олександр Рисак, поет Йосип Струцюк, Лідія Засадко, Зіновій Марчук та інші.

Важливим, як акцентують автори, і надзвичайно цінним у реалізації завдань товариства є сприяння місцевих органів влади та церковних ієрархів: здійснюються паломницькі поїздки до рідного краю, впорядковуються кладовища, встановлюються меморіальні знаки, проводяться щорічні фестивалі-конкурси, пам'ятні академії у рамках Комплексної програми «Пам'ятаємо рідний край». Надзвичайно важливе місце в житті холмшаків посідають духовні святині, зокрема Холмська чудотворна ікона Божої Матері, яку завдяки добрій волі членів товариства, у першу чергу дочки о. Гавриїла Коробчука Надії Горлицької, передано під охорону держави. Зараз у Луцьку на пожертви нащадків переселенців з усього світу відбувається спорудження мурованого храму Холмської ікони Богородиці. Вартим окремої уваги є проєкт Волинської ОДА з утримування в належному стані місць української пам'яті, поховань жертв війни та політичних репресій на території Люблінського воєводства Республіки Польща, яке здійснюється силами громад Волинської області.

Аналізуючи діяльність Київського холмського земляцтва, автори наголошують, що окрім справи збереження історичної пам'яті переселенців та забезпечення правового захисту депортованих, серед актуальних завдань Київського ветеранського правозахисного товариства українців імені Михайла Грушевського, заснованого 1998 р., стоїть сприяння процесам розвитку демократії та ліквідації наслідків тоталітаризму в усіх сферах суспільного життя. Професор Євген Баран, який першим очолив товариство й по суті поставив високу планку в організації його діяльності, зібрав тут надзвичайно яскравих та авторитетних діячів у різних галузях науки й культури: Андрій Бурячок, Веніамін Сікора, Йосип Гриб, Ростислав і Петро Гвоздяки, Микола Дмитрук, Роман Кутас, Микола Крупа та інші. Тепер уже впродовж тривалого часу діяльністю товариства гідно кермує Степан Романюк.

Вартим уваги читача є й огляд діяльності Львівського земляцтва холмшаків, заснованого 1990 р. зусиллями громадських активістів – поета

Володимира Лучука, професора Леоніда Квітківського (перший голова), професора Миколи Кравця, професора Ярослави Закревської, Олега Матвійчука, Юрія Головача та інших. Саме з ініціативи Львівського товариства 1994 р. відбувся Перший світовий конгрес українців Холмщини та Підляшшя, на який з'їхалися понад 700 делегатів з усіх країн, де мешкають переселенці. Вже тоді Конгрес прийняв ухвалу щодо необхідності визнання виселення українців із Польщі примусовим і надання їм статусу депортованих. Окрім наукових, культурних і паломницьких акцій, товариство за сприяння Львівської єпархії УАПЦ домоглося будівництва храму на честь Ікони Холмської Божої Матері у Львові. Значну увагу львівська «Холмщина» надає пошукові компромісних рішень у розв'язанні польсько-українських суперечностей.

Заслужують на увагу підрозділи публікації, присвячені діяльності рівненських і тернопільських земляцтв, які порушують життєво важливі питання сьогодення і перспектив переселенців та їхніх нащадків. Окрім історичних, літературних і церковних питань у житті холмської спільноти в Україні, які вирішуються власними силами, товариства намагалися привернути увагу урядів України й Польщі до питання про забезпечення депортованим українцям права безвізового режиму для відвідування рідних місць, храмів і могил пращурів. Звертали також увагу вищого керівництва цих країн і на необхідність вшанування пам'яті загиблих українців Закароння на території Польщі, зокрема відкриття пам'ятника жертвам Сагриня, де загинуло найбільше мирного населення в період польсько-українського протистояння.

У вересні 2014 р. вдалося, з огляду на відзначення 70-ї річниці початку депортації українців із Польщі, домогтися відповідних слухань у парламентському підкомітеті, де взяли участь і політики, і науковці, і представники товариств та земляцтв, журналісти. Вели слухання народний депутат Олег Панькевич і директор Українського інституту національної пам'яті Володимир В'ятрович. На цих слуханнях виступили голова Київської Холмщини Степан Романюк, професори Володимир Сергійчик, Юрій Макар та інші, які торкнулися надзвичайно складних політико-правових та морально-культурних аспектів життя холмських переселенців.

Другий розділ першої частини *«Організоване життя українців у Польщі: історія, здобутки, проблеми...»* складається з підрозділів, які містять надзвичайно цікавий огляд історичних умов, що сприяли або перешкоджали налагодженню українського організованого життя після операції «Вісла», коли тисячі українських родин із коренем вирвали з прадідівської землі і розпорозили по західних понімецьких воєводствах Польщі. Автори справедливо зауважують про суттєві відмінності

між реаліями становища українців у Польщі та в СРСР. Хоча повоєнний період можна вважати майже аналогічним в обох країнах, за винятком хіба що періоду десталінізації, коли в СРСР відбувалася поверхнева демократизація, а Польська Народна Республіка зуміла все ж знайти і утвердити баланс комуністичної ідеології з національно-державною константою.

У цьому контексті виразніше постає дозвіл польського керівництва на створення 1956 р. Українського суспільно-культурного товариства й навіть на видання газети «Наше слово». При тому що діяльність товариства жорстко контролювалася польськими політичними та силовими відомствами, автори вважають його одним із найважливіших інструментів у справі відродження українського життя. У ПНР з'явилася можливість навчати дітей рідною мовою, видавати книги, здійснювати культурні акції, а найголовніше – легалізувати Українську греко-католицьку церкву. Автори, не абсолютизуючи позитивні сторони діяльності українського товариства, вказують на жорсткі реалії, а саме: наполегливі пошуки польською владою проявів українського націоналізму в його роботі, переслідування нею активістів товариства, вимушене координування його діяльності з керівництвом ПОРП, що значною мірою приглушило політичну та суспільну тональність у вимогах товариства до держави, і якийсь час воно вимушено зосередилося винятково на культурно-освітній діяльності.

Однак, як виявилось, це був той ґрунт, який забезпечив можливість активізації життя переселенців наприкінці 80-х - на початку 90-х рр. минулого століття, коли в умовах демократизації і декомунізації Польської Республіки українці дістали новий шанс на активне громадсько-політичне життя і реалізували його повною мірою. 1990 р. виникло Об'єднання українців у Польщі, яке за короткий час уже налічувало десять відділів, але, як справедливо зауважують автори, тільки два з них було засновано на українських землях, тобто проблема повернення вимушених переселенців залишається болючою та актуальною. Спільним для земляцьких товариств обабіч кордону залишається питання збереження історичної пам'яті, відновлення українських меморіальних місць, цвинтарів.

Авторами детально висвітлено діяльність Союзу українців Підляшшя. Інтерес авторів до цієї організації обумовлений тим, що вона представляє інтереси як українців Північного Підляшшя, яких не зачепила депортація, але які також пройшли через важкі випробування урядових заборон на національне життя, так і вихідців із південної частини, які стали вимушеними переселенцями. Цікаво, що саме активісти Підляшшя ще в 1950-х рр. спробували створити прецедент, перетворивши місто Кліщелі на центр українського культурного життя з українською мовою навчання

в місцевій початковій школі та найкращим у Польщі українським театром. Сьогодні товариство є одним із найяскравіших репрезентантів українського організованого життя в Польщі. Як стверджує редактор часопису «Над Бугом і Нарвою» Юрій Гаврилюк, позитивним фактором у діяльності товариства є відсутність важкого тягаря польсько-українських суперечностей, у цілому сприятлива атмосфера діяльності та взаємодія із місцевими управлінськими та громадськими структурами.

Окрему увагу автори приділили Українському товариству, яке функціонує з 1999 р. в Любліні, об'єднує представників української громади не тільки Любліна, але й Холма та інших місцевостей, і проводить чимало різноманітних культурних акцій, спрямованих на збереження національної самобутності української меншини в Польщі. Автори не оминули своєю увагою Товариство українських істориків у Польщі, засноване 2004 р. з ініціативи істориків українського походження професора Романа Дрозда, докторів Григорія Купріяновича та Романа Висоцького. Особливо відзначено, що серед фахових українських організацій Польщі воно відіграє провідну роль, здійснюючи надважливу місію – через публікації та наукові форуми поширюються знання про Україну та українців, виробляються цивілізаційні підходи до вивчення українсько-польської історії, формуються взаємини між українцями та поляками на основі взаємоповаги і взаємоповаги.

Важливе місце у представленому проекті посідають українські часописи «Наше слово» та «Над Бугом і Нарвою». Автори звертаються до історії заснування, становлення і функціонування їх у суспільному просторі не тільки української громади, але й усю Польщу. Щодо тижневика «Наше слово», справедливо зауважується, що первинні наміри польської влади надати йому функцій транслятора своїх ідей українській громаді реалізувати не вдалося, оскільки самі українці дещо по-іншому сприймали свою газету – вона стала трибуною для висловлення скарг і нарікань на ситуацію, в якій опинилися вимушені переселенці, які вимагали справедливого вирішення своїх проблем. Сьогодні газета жваво відгукується на всі проблеми, що існують у житті української спільноти, намагається задовольнити історичні, культурні, духовні інтереси своїх читачів.

Обидва часописи об'єднує не тільки інтерес до життя і потреб польських українців, але й зацікавлення подіями в Україні. При цьому йдеться не тільки про висвітлення перебігу Революції Гідності, аналітичних матеріалів, присвячених Майдану, засудження агресії Росії проти України, але й про закликати до Польщі надати політичну підтримку Україні. Автори здійснили надзвичайно копітку працю, подавши ґрунтовний огляд численних публікацій, вміщених у часописах за

останній період.

Друга частина «Спогади і світлини» вже традиційно містить записи спогадів тих переселенців із Холмщини і Південного Підляшшя, кого зачепила депортація. Всього тут опубліковано майже 40 матеріалів. На відміну від попереднього тому, значно розширилася географія респондентів – це мешканці Вінницької, Кіровоградської, Сумської областей та міста Ужгорода. Крім того, фрагменти своїх спогадів надала Любов Василів-Базюк із канадського Торонто. Ще однією відмінністю матеріалів цього тому є те, що вони різняться за стилем, жанром та обсягом. Частина записів зроблено у вигляді відкритого інтерв'ю, де висвітлюються тільки ті події, свідком чи учасником яких були респонденти, а частина – це власне есеї, часто цілі наукові розвідки про власну родину й ті історичні процеси, учасниками яких були родичі. Однак це не зменшує цінності спогадів, навпаки, додає «ефекту присутності», адже переважна більшість авторів були чи й досі залишаються активними громадськими, культурними діячами, як у Польщі, так і в Україні. Особливо цінними є фотографії, надані респондентами, які дають змогу скласти уявлення про пережиті цілими поколіннями драми.

Остання, третя частина тому «Документи» за обсягом найбільша, її побудовано за принципом блоків. Два з них – це архівні матеріали, віднайдені насамперед у фондах Бібліотеки і Архіву Канади (головного державного органу, який здійснює збирання і зберігання історичних джерел; це, зокрема, фонд Володимира Кубійовича) та Державного архіву в Любліні. Третій блок – це фрагменти з чотиритомного видання «Події 1914-1922 років в Україні: їх сенс та історичне значення», опублікованого німецькою мовою в Австрії. Четвертий блок – уривки із книги Володимира Кубійовича «Українці в Генеральній губернії 1939-1941». П'ятий блок містить матеріали українських газет, що виходили в Польщі міжвоєнного часу. Всі документи об'єднані темою політичного, соціально-економічного і культурного становища українців-холмщаків та підляшуків у Польщі, їхньої участі у визвольному русі часів Другої світової війни. Автори максимально дотрималися стилю джерел, оригінального правопису, деякі документи супроводжуються коментарями та поясненнями, що значною мірою полегшує сприйняття мови цифр та сухої інформації.

Обсяг книги – 960 сторінок – не є перепоною для читача, оскільки видання містить зручний для користування довідковий апарат: перелік документів, іменний індекс, індекс місцевостей, – все це дає можливість легко віднайти потрібну інформацію. Завершує книгу блок кольорових ілюстрацій та світлин, які слугують підтвердженням активного громадського, культурного, духовного

руху українців Холмщини як в Україні, так і в Польщі. Слід віддати належне й гідному поліграфічному оформленню видання. Необхідно також зазначити, що загальний обсяг трьох томів становить 2740 сторінок, а для зручності зарубіжних читачів зміст, передмова, вступ і післямова, крім української, подані ще польською, російською, англійською та німецькою мовами.

Зичимо сили і натхнення авторам – Юрію Макару, Михайлу Горному та Віталію Макару – для

наступного дослідницького проекту.

Вважаємо, що рецензована публікація заслуговує високої оцінки вченої громадськості України як приклад служіння Науці, служіння Правді (якою б вона не була), бажання прояснити істину в ім'я *«пам'яті мертвих – в науку живим»*¹.

¹ Текст епіграфу до рецензованого видання.

1. Макар Ю. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915-1947). Дослідження. Спогади. Документи / Ю. Макар, М. Горний, В. Макар, А. Салюк. – Чернівці: Букрек, 2011-2015. Т. 1. – Чернівці: Букрек, 2011. – 880 с.; Т. 2. – Чернівці: Букрек, 2014. – 900 с.; Т. 3. – Чернівці: Букрек, 2015. – 960 с.
2. Пронь Т. Міждержавне переміщення етнічного населення українсько-польського прикордоння на території Волинської області (1944-1946) / Т. Пронь // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – 2012. – Вип. 5. – С. 92-102.

Мазурок О. С. (Ужгород)

Яценюк Ф. С. (Чернівці)

Ісак Ю. І. (Ужгород)